

Л 2007

2169к

Тілеуғазы
Бейсембеков

ЕВТЕРПАНЫҢ
ҚҰПИЯСЫ

Тілеуғазы
Бейсембеков

ЕВТЕРПАНЫҢ
ҚҰПИЯСЫ

Балладалар
Дастандар

АЛМАТЫ
«БАЛАУСА»
1998

Өнердің жеті тәңірі

Ежелгі Эллада бабамыз Әбунасыр әл-Фараби ұстаз тұтқан Аристотельдің, данышпан философтар Сократ пен Платонның, емшілердің, атасы Гиппократтың, әйгілі жыршы Гомердің отаны ғана емес, ол — ғажайып аңыздар елі болған.

Мифтік аңызға құлақ салсақ, құдайлардың құдіреттісі Зевс екен. Сол Зевс пен әйел құдай Мнемозинаның ғажайып сұлу жеті қызы болыпты. Асқан дарынды жеті қыз — өнердің жеті тәңірі атаныпты. Яғни:

*Клио — тарихтың,
Евтерпа — поэзия мен музыканың,
Талия — комедияның,
Мельпомена — трагедияның,
Терпсихора — бидің,
Каллиопа — эпостың,
Полигимния — гимннің тәңірі болған екен...*

Мақсатыңыз Евтерпаның — поэзия мен музыканың — сырын білу ме? Ендеше, құпия кілті қолыңызда. Тылсым есіктің сиқырлы құлыбына салып, бұрап көріңіз... Сонда... әсем сазды әуенге толы жан сарайына енесіз...

Күй туралы аңыз

Сауаты жоқ «санасыз»
Сыбағасы жалшылық,
Жетім ұлды панасыз
Бай алыпты малшы ғып.

Төбесінен күн өтіп,
Табанына тас батып,
Жүріпті тек күнелтіп,
Жарымапты асқа түк.

Қозы бағып күн көрмек,
Кетеді екен қырды асып.
Ақ күшікті күнде ермек
Етеді екен, сырласып.

Қызыл гүлдер солмапты,
Өңірінде даланың.
Ол да медеу болмапты,
Көңіліне баланың.

Шырылдаған бозторғай
Мұң шаққанда өзіне,
Бала көңілін мұң торлай,
Жас алады көзіне.

Сыр шерткісі келеді,
Қапаланып, тарыға.
Тек сырласы жел еді,
Қосылатын зарына.

Ән білсе ғой,
айтатын
Майда желдей есілтіп.
Күй білсе ғой,
тартатын
Шапқан аттай көсілтіп.

Бірақ соның бірін де
Білмейті ел де, бала да.
Аспанда Ай, Күнің де,
Құба бел де, дала да.

Әнші құстар болды ма —
Қағып қалып қанатын.
Ән салудың орнына
Самғап-самғап алатын.

Таудан тасқын бұлақтар
Сыңғырламай ағатын.
Жапырағын құрақтар
Сыбдырламай қағатын.

Естілмейтін сан құстың
Қанатының суылы.
Тек көлдегі қамыстың
Келетұғын шуылы...

* * *

Қозыларын бір күні
Көлге қарай айдапты.
Өлдененің мұнды үні
Күңірентеді аймақты.

Көл де ерекше тулапты,
Өзгеріпті таныс жар.
Жас баладай жылапты
Жағадағы қамыстар.

Әуен шарлап, тынбайды,
Құлазыған даланы.
Естімеген мұндайды
Халық қайран қалады.

Көл тербеліп көлкілдеп,
Сыңғырлайды тасбұлақ.
Жағасында желкілдеп,
Сыбдырлайды жас құрақ.

Құстар сайрап әндетті,
Көк өзендер тасқындап.
Көкті кернеп ән кетті,
Мүлгіді тау, тас тыңдап.

«Сыбызғының үні ғой,
Бізге осы, — деп, — керегі».
Халық жасап ұлы той,
Әнді шырқай береді.

Өмірде бір халықтың
Қуанғаны осы еді.
Көңілдегі қалып мұң,
Жұбанғаны осы еді.

Бірақ осы той-думан
Созылмады ұзаққа.
Сорлы жетім бай құрған
Түсіп қалды «тұзаққа».

Отыр еді оңаша,
Сыбызғымен сырласып,
Көкірегін тамаша
Сезім шерткен сырға ашып.

«Қозы қайда?
Ант ұрып,
Қара мұның әншілін!» —
Деп, бай ұлы ақырып,
Алды астына қамшының.

Жауыз еді, елді де
Шошындырған ниетімен.
От жіберді, келді де
Қалың қамыс шетінен.

Қарамады артына,
Жаман іске бастады.
Сыбызғыны тартып ап,
От ішіне тастады.

Бірде жалын лаулады,
Бірде түтін будақтап.
Көл шымырлап қайнады,
Асау толқын тулап қап.

Сөндіруге жиналған
Жұрт түтінге тұншықты.
От ішінен қиналған
Қайғылы бір үн шықты.

«Көрмейік — деп,— қайғыны»,
Ел тұрғанда кеткелі,
Міне, қызық... бай ұлы
Қалың өртке беттеді.

Сиқырлы үн жетектеп,
Бара жатты шайқалып.
«Балам жанып кетед»,— деп,
Жығылды аттан бай талып.

Жазасы сай ісіне,
Бай баласы болды мерт.
Көнбеген жұрт күшіне,
Өздігінен сөнді өрт.

* * *

Таң келеді арайлап,
Аспан нұрға боялып.
Ұйқысынан бар аймақ
Жатыр енді оянып.

Қыр оянды ұйқыдан,
Құшағына жырды алып.
Гүл оянды ұйқыдан
Самалменен ырғалып.

Көл оянды ұйқыдан,
Қаңқылдаған қазымен.
Ел оянды ұйқыдан,
Әсем күйдің сазымен.

Әлдеқайдан естіліп,
Күй тербелді далада.
Тәй-тәй басқан ес біліп,
Тыңдай қалды бала да.

Тасқын судай құлаған,
Күй толқыды әр үйде.
Бесігінде жылаған
Қоя қойды сәби де.

Сусап жүрген жандарға
Төккесін күй бұлағын,
Кемпірлер мен шалдар да
Тосты кәрі құлағын.

Елдегі жас-кәрі де
Көңілденіп, шаттанып,
Күйді іздеп, бәрі де
Кеткен екен аттанып.

Сарынымен із кесіп,
Кезіп жүріп даламен,
Қалады жұрт жүздесіп
Сол баяғы баламен.

Қолында әсем домбыра,
Отыр күйді шалқытып.
Көңілге мұң толтыра,
Тыңдаушысын балқытып.

Кейбіреулер, сөкпеңіз,
Жылап тұрып тындапты.
Тебіреніп көк теңіз,
Құлақ түріп шың қапты.

Кейбіреулер жігерін
Қайрап алып тәтті үнмен.
Үзбепті бір күдерін
Жақсы күннен, шат күннен.

Бір кездерде күй бітіп,
Қыр дүбірлеп кетеді.
Ақбоз атпен құйғытып,
Бай да келіп жетеді.

Кегі сыймай алқымға,
Жарылуға шақ тұрып,
Домбыраны толқынға
Жібереді лақтырып.

Сонда теңіз тулапты,
Ақ көбігін көкке атып.
Жағада ел шулапты,
Көкіректе кек қатып.

Өр толқындар ақырып,
Басын соғып жағаға,
Бір дауылды шақырып,
Шарқ ұрады шағала.

Жарқылдапты нажағай,
Бұлт астына бұғып күн.
Байға тартқан жазадай
Толқындардан шығыпты үн.

Осы бір үн жетектеп,
Бай тереңге беттеді.
Ешкім суға ол «кетед» деп,
Аяушылық етпеді.

Бүркеп теңіз айдынын,
Бір қара бұлт төніпті.
Шығармастан бай үнін
Толқындарға көміпті.

Сейілгенде мол тұман,
Төгіп сапты күн нұрын.
Ел естіпті толқыннан
Домбыраның күмбірін.

* * *

Содан бері жатады
Теңіздерден күй тасып.
Толқын болып атады
Ән мен өлең ұйқасып.

Содан былай әуелі
Күйшілері халықтың
Тасқындаған әуенді
Толқындардан алыпты.

Әрбір күйі — жыр-дастан,
Қыр маңғазы атанған,
Күй шертуде кім асқан
Құрманғазы атамнан?!

Шенеп төре, билерін,
Ел атама бас иген.
Көбік шашқан күйлерін
Алыпты ол Каспийден.

Құдіретін танытып,
Туған шақта алғашқы ән,
Мұқан аға* шабытын
Алған екен Балқаштан.

Ескі күйдің сазымен
Осы аңызды — сол күнді
Тебірене жаздым мен,
Тыңдап жатып толқынды.

---

* Мұқан аға — композитор Мұқан Телебаев.

Алғашқы бұрау:

ӘН АҢЫЗ

Мифтік аңыз айтады: ән мен жырдың, музыканың атасы фракийлық әнші Орфей дейді. Оның сиқырлы музыкасының қуатты күші бар екен. Сол өнерімен Зевстің де көңілін жібітіпті.

Сүйікті Эвридикасының қазасына Орфей қатты күйзеліп, күңіренеді. «Сүйіктімді бер, не өзімді де ал» деп құдайға жалбарынады. Бірақ тілегі қабыл болмайды.

Тек Зевстің көңілі түсіпті. Өлілер патшалығы Аидқа барып, Эвридикасын алып қайтуына рұқсат етіпті. Әсерлі әні мен кифарасының сиқырлы үні өлілерді разы етсе ғана, сүйіктісін алып шықпақ. Бір ғана шарты бар. Эвридикасын жер үстіне алып шыққанша, оның жүзіне қарамауы керек. Қарады — бітті. Мәңгілікке айрылмақ.

Эвридикасы үшін не қиындық болса да төзуге бар. Орфей жер астына түседі. Бір жақтан тамұқтың оты лапылдап, алдынан аруақтар кескестейді. Қорқынышты түс көргендей күйге түседі. Бойдан әл кетіп, тынысы тарыла бастайды. Сол кезде кифарасын шертіп қалады. Бойына күш оралғандай. Эвридикасын армандап, сағынышты әнге салады. Әсем әуенге ұйыған аруақтар оған жол береді.

Орфей ғажайып көлеңкелер өлкесіне жетеді. Бір көлеңке көзіне оттай басылады. Эвридика екен. Қолына ұстап, жетектеп жүре береді. Эвридика Орфейді таниды. Бірақ Орфей неге қарамайды?

Сонда Эвридика жалыныпты Орфейге: «Бір қарашы бұрылып, сағындым ғой жүзіңді». Орфей бұрылмапты. «Әлде адам қарамастай, нұр тайды ма өңімнен?» Орфей жауап қатпай, жүре беріпті. «Қарамадың, ұмытқаның ба, әлде?». Сүйіктісінің жүзін бір көруді аңсап келе жатса да, Орфей шыдайды. Эвридика уайымға салынады.

«Орфей мені ұмытса, қызығы жоқ Жердің де. Орфей мені ұмытса, қызуы жоқ Күннің де. Орфей мені

ұмытса, тіршіліктен не қайыр, қала берем осында. Ұмытпасаң, қарашы, Орфей, көзіме, жанарыңды жа-сырмай».

Манадан шартқа бағынып, әзер төзіп келе жатқан Орфей мына сөзден кейін шыдамапты. Жүрегі жарылардай боп, жалт қарағанда ... Эвридика құлап түседі. Сүйіктісінің өлі денесін құшақтап, Орфей қатты егіліпті. Енді бәрі бітті. Эвридикасыз тіршілік — тұл. Орфей өзіне жұмсамаққа қанжарын суырып алып, сүйіктісіне соңғы рет қараған екен. Сонда... Эвридика көзін ашыпты.

Құдайлардың мейірімі түсінімі.

Шіркін, өліні тірілткен өнердің, өнерге қуат берген махаббаттың күшін-ай!

Ал қазақта мынадай аңыз бар.

Ерте, ерте, ертеде... Ән алтын күннің астында, ақша бұлттың үстінде ұшып жүреді дейді. Көгілдір көлдің көркемін, көкорай шалғын өлкені кезіктірсе, жер бауырлап ұшыпты. Сонда әннің әсем сазы, әдемі өрнегі, толқында иірімдері тыңдаған жанға анық естіледі екен.

Бірде ән кең байтақ қазақ даласының үстінен өтіпті. Баян мен Көкшенің көгілдір тауларына, күміс көлдеріне қызығыпты. Еріксіз төмендепті. Көлдің бетін қанатымен сызып өтіпті. Шың ба-сына ұлпа бұлт боп оралыпты. Кең даланы айнала, жер бауырлай ұшыпты. Ақ Жайықты жағалапты. Сырдың бойын сағалапты. Одан Жетісуға жетіпті. Жеті өзенге шомылып, жеті айналып ұшыпты. Содан кейін Алатауды әрі асып, қимай-қимай кетіпті.

Төмендеп ұшқан әнді халқымыз ұйып тыңдапты. Құлағына құйып тыңдапты. Содан көмейіне үн қоныпты. Көкірегіне жыр түнепті. Содан былай асқақтата ән салыпты. Күмбірлете күй тартыпты. Шабыттана жыр төгіпті. Халқымыз «әнші халық» атаныпты.

Шоқанның досы, орыс ғалымы Г. Потанин: «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болады»,— деген екен. Шынында, кең байтақ даламыз — ән мен жырдың өлкесі ғой.

Қазақ әндерін жинап, зерттеген А. Затаевич өзі тыңдаған әншілердің шеберлігіне қайран қалған. Кейбіреуін «Қарқаралының Карузосы», енді бірін Вагнер операларында айта алатын әнші деп бағалаған. Халық әндерін Рубинштейннің, Вагнердің «Лоэнгрин» операсының, т.б. Европа композиторларының әуендеріне теңеп отырған. Мұның өзі кейбір халық әндерінің классикалық музыка деңгейінде екенін көрсетеді.

Европада әнші халық — итальяндықтар. Үні де, әні де әсем. Музыка зерттеушілері қазақ-тың халық әндерін сол итальян әндерінің қа-тарына қояды. Осының өзі тегін болмаса керек. Әттең, музыка мәдениетіміз Европалық деңгейде осыдан бірнеше ғасыр бұрын дамыған болса, әлемдегі әнші халық қазақтар деп айтпасымызға кім кепіл?!

Аңыз тегін шықпаған...

*Әрбір күйі — жыр-дастан,
Қыр маңғазы атанған,
Күй шертуде кім асқан
Құрманғазы атамнан?!*

«Ертең кетем»

Құрманғазы түрмеде
Біраз болды жатқалы.
Азық болып бүргеге,
Азабына батқалы.

Төрт бұрышты тас қамал,
Тас төсегі бар тағы.
Жоқ істейтін басқа амал,
Домбырасын тартады.

Бүгін тіпті желпініп,
Домбыраны ап жігерлі,
Құлақ күйін келтіріп,
Қағып-қағып жіберді.

Күніне мың шертсең де,
Қоймайтұғын болдыра,
«Ертең кетем, ертең» деп,
Сөйлеп кетті домбыра.

Домбыра үні —
сүйіне
Күнде тыңдап жүрген үн.
Құлақ тосты күйіне
Күзетшісі түрменің.

Күй сөйледі:
«Қашамын,
Ертең кетем еліме.
Омырауды ашамын
Қырдың ерке желіне.

Кімің мені аяпты,
Мен де аяп нетемін?!
Кісендедің аяқты,
Кісеніңмен кетемін.

Ертең десең, кешіктің,
Бүгін үйір бұлтыңды.
Құлпын сал есіктің,
Бұзып шығам құлпыңды.

Қуғын бассын қамшыға,
Жеткізбеймін, оқ болам.
Айналам да тамшыға,
Құмға сіңіп жоқ болам.

Бой тасалап төбесі,
Ши қалқалап жүзімді,
Туған жердің көдесі
Жасырады ізімді.

Қыр ауасы — қымыздай,
Дей бер бойға күш енді.
Таспен ұрмай,
мен бұзбай,
Күймен ашам кісенді.

Бір төбенің астында
Ат тұрады тұсаулы.
Мініп алып қаштым ба —
Армандама ұстауды.

Оятамын қырымды
Тасырлатып тұяқты.
Айттым барлық сырымды»
Деп, күмбірлеп күй ақты.

Күзетші орыс жасамыс,
Түсінетін күй тілін.
Атып тұрып, асығыс
Түймеленді кителін.

«Қырсығынан осының
Мекендетер Сібірді», —
Деген ойдан шошынып,
Бастығына жүгірді.

«Жоғары мә -мәр-тебелім,
Болса егер түйсігім,
Түсіндім не дегенін
Анау тұтқын күйшінің.

Бәлкім, күзет қойылар, —
Деді, тілі күрмеле, —
Ертең қашпақ ойы бар,
Қалмақ емес түрмеде».

Асқақтатып шен тіптен,
Бастығы алда — арағы,
Күзетшіге ентіккен,
Қабақ шыта қарады.

Аптықпады,
саспады,
Толқығанын жасырып.
Жүз грамды
тастады
Көмейінен асырып.

Аузын сүртіп жеңімен,
Ырза етіп жұтқынын,
Мысқылдады:

«Сенімен
Сырласты ма тұтқының?»

Сол мысқылмен
бастығы
Қарады тас мүсіндей.
Өзілі, әлде мастығы,
Күзетші түк түсінбей.

Белгісі жоқ тіршілік
Алдында сол мүсіннің,
«Тақсыр,— деді түршігіп,
Музыкасын түсіндім».

Тастар еді бір шертіп,
Мысқалымен уытты.
Кекесінмен мырс етіп,
Бастық түсін суытты:

— Жоғал, қалмай мазаққа,
Не деп тұрсың міңгірлеп?
Музыка жоқ қазақта,
Жай бір діңгір-діңгірлек!

Түсінбеудің сол құны:
Ертеңінде — дүрбелең.
Құрманғазы сол түні
Қашып шықты түрмеден...

Үнінде бар жылылық
Әуенді кім сүймеген.
Неткен ғажап ұлылық,
Сырын айтқан күйменен!

Неткен дарын кернеген,
Сана сезіп, ой жеткен.
Қос ішек, тоғыз пернемен
Қу ағашты сөйлеткен.

Күйдің құны шамалы,
Бағаланбас ол да аса,
Ұғар сезім саналы,
Естір құлақ болмаса.

Сезем күйдің күшін мен,
Тартқан қырдың «бұзығы».
Қандай дана

түсінген
Орыстың сол мұжығы!

Екінші бұрау: қүдіретті күйші бабамыз

Күн еңкейген мезгіл. Еңісте жатқан ауыл үстінен түскен жалғыз салт атты жұпыны ғана қоңыр үйге ат басын тіреді. Қапсағай денелі жолаушы сәлем беріп кіріп келгенде, үйде кемпір мен шал ғана бар екен. Сәлемдесіп, ауыл-аймақтың амандығын сұрасқан. Жолаушы: «Жол соғып, шаршап келе жатыр едім, құдайы қонақпын»,— деген де қойған. Қонақтың кім екенін қазбалап сұрау ел салтында жоқ, үй иелері де одан әрі сөз қозғамаған.

Бір кезде кемпір мен шал қонақ қамымен сыртқа шығады. Үйде жалғыз қалған жолаушының көзі керегеде ілулі тұрған үкілі домбыраға түседі. Домбыраны қолына алып көріп, теріс бұрап қайта орнына іледі.

Әлден соң үйге кемпір мен шал және бір бойжеткен кіреді. Қыздың киім киісі, жүріс-тұрысы оның кербездігін аңғартса, жолаушыға назар салмастан, маң-маң басып төрге өтуі де, осы үйдің еркесі екенін ұқтырғандай. Бойжеткен керегедегі үкілі домбырасын аялай ұстап, бір шертіп қалды. Домбыраның үні басқаша шыққанға тіксініп:

— Кім тиген мынаған?— деді жақтырмай.

Кемпір мен шал «біз кінәлі емеспіз» дегендей, қипақтап қонаққа қарай береді. Қонақта үн жоқ. Бойжеткен де жауап күтіп жатпады. Домбыраны құлақ күйін келтіріп алды да, күмбірлетіп бір күйді бастап кетті. Қыздың саусақтары да епті, домбыра шертісі тәп-тәуір екен. Күй біткенде, қыз маңғаздана қонаққа көз қиығын тастап еді. Қонақ қозғалақтап:

— Қарағым-ай, күйдің шоғын тартпай, қайдағы жоғын тарттың ғой. Әкелші домбыраны,— деп, қолын созды.

Бойжеткен әрі қысылып, әрі таңырқап, домбырасын ұсына берді. Бұл маңайда оның тартқан күйіне ешкім сын айтып көрмеп еді. Мына қонақ бірдеңе біле ме?

Қонақ домбыраны алған бетте қанатын қомдаған қырандай дүр сілкініп, дүрілдетіп тарта жөнелді. Бойжеткен де, кемпір мен шал да аң-таң. Күйді ойнап біткен соң, қонақ домбыраны қыздың өзіне қайтарып береді. Үй іші қонаққа риза боп, бір серпіліп қалады.

— Қарағым,— дейді кемпір,— бұл маңайда аты шыққан күйші жоқ. Қызылқұрт ауылында Құрманғазы деген бар деуші еді. Домбыра тартысың бөлек екен, сен сол емессің бе?

— Болсақ, болармыз,— деп жауап береді қонақ.

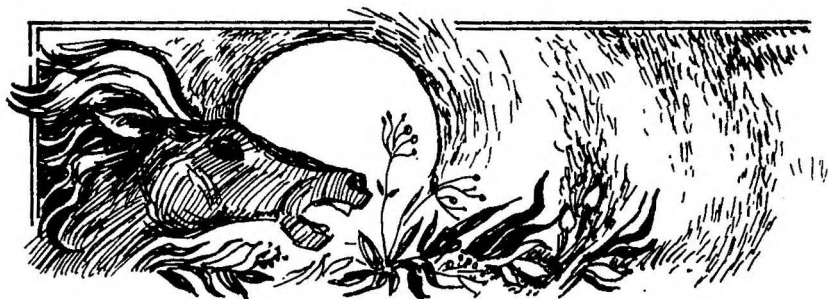
Сонда күйшіні әлгі ауыл бірнеше күн қонақ қылып, сый-құрметпен аттандырады. Сондағы Құрманғазының ойнаған күйі «Серпер» екен дейді аңыз.

Халқымыз күй атасы — Қорқыт дейді. Одан кейін Құрманғазы аталады. Оның күйлері терең толғанысқа, қуатты үнге толы. Әрбір күйі бір-бір симфония десе де болғандай. Әсіресе оркестрдің орындауында оның күйлері қуаттанып, толыса, ажарланып ашыла түседі.

Құрманғазы күйлерінің осындай қуат-күшін кезінде орыс зиялылары тани білген. Солардың бірі — этнографиялық мәселелермен шұғылданған казак офицері, тарихшы, әрі журналист Никита Федорович Савичев еді. Ол Құрманғазының өзін көріп, өнеріне тәнті болған. Күйшінің дарынын жоғары бағалап:

«Егер Құрманғазы европалық білім алса, музыка әлемінің жарық жұлдызы болар еді»,— деп жазған екен.

Қазақ күйлері мінезіне, орындалу өрнегіне қарай төкпе күй, шертпе күй деп бөлінеді. Дауылды төкпе күйдің алыбы Құрманғазы болса, шертпе күй шеберлерінің бірі — Тәттімбет...

«СЫЛҚЫЛДАК»

«Күйші кепті ауылға»,
Жатыр хабар таралып.
Өнер сүйер қауымға
Бұл бір үлкен жаңалық.

Келіп жатыр жан-жақтан,
Ақ боз үйдің алдына.
Сапырылысқан аяқтан
Жапырылды шалғын да.

Сауықшылдау ел еді.
Алмағасын түрініп,
Бір атамыз келеді,
Етегіне сүрініп.

Күйді ішер ас ұғып,
Үлкен санап ән жолын,
Бір әжеміз асығып,
Теріс киді қамзолын.

Ұмытқаны не тіпті
Күнделікті өз ісін:
Балалар да кетіпті,
Жамыратып қозысын.

Қыздар бұрын жетіпті,
Желкідетіп желегін.
Суға тастап кетіпті
Ала барған шелегін.

Бір жеңгеміз асыға
Жүгіріпті сол шақта,
Қазандағы тасыған
Сүті қалып ошақта.

Күнге жүзі тотығып,
Жетегінде қиялдың,
Жұрт жайғасты отырып,
Сахна ғып үй алдын.

Қызығатын достары,
Қызғанатын жат күндеп,
Барлығының тосқаны —
Сырбаз күйші Тәттімбет.

Басып жүрек лүпілін,
Ақ боз үйден толғанып,
Күйші шықты, үкілі
Домбырасын қолға алып.

Белгісіндей серілік
Өн бойында сән-көрік.
Қою қасы керіліп,
Қара көзін төңкеріп.

Біледі екен мұртты да
Әдемілеп қоюды.
Қызығады жұрт мына
Тақиясына оюлы.

Қазыбектей атаның
Ұланы ғой жоталы.
Жамылыпты шапанын
Алтын зерлі, оқалы.

Домбырасын бір қағып,
Құлақ күйін келтірді.
Әр қимылын бір бағып,
Құлақтарын ел түрді.

«Ал, ағайын, әуелі
Өнерін көр аттың», — деп,

Лепілдеген әуенді
Бастап кетті Тәттімбет.

Жұрт қалайша болмас таң:
Естіп күйдің бұлағын,
Оқыранып торы қасқаң,
Қайшылады құлағын.

Желгені ме, жорта ма,
Көргендерге ой тастап,
Шыға келді ортаға,
Торы қасқа ойқастап.

Елестетті елікті.
Ойнақтаған қырдағы.
Күй әуені желікті,
Мың құбылып ырғағы.

Күй аумалы-төкпелі
Сәтте өзгеріп қас қағым,
Жатты ырғаққа дөп келіп,
Әр адымы қасқаның.

Желе беріп бөгеліп,
Қойғандай-ақ арқандап.
Тигендей бір бөгелек,
Басын шұлғып, тарпандап.

Одан сайын байқалып
Ат сымбаты келісті,
Бір орында тайпалып,
Салды жорға желісті.

Атылардай екпіндеп,
Қайырғандай саяқты.
Тұяқпен жер тепкілеп,
Бірде сылтып аяқты.

Байқағанға анықтап:
Желпілдетіп кекілді,
Ауада сәл қалықтап
Тұрып қалған секілді.

Қалың қауым көзінше
Торы қасқа биледі.
Өрнек тауып өзінше
Әр ырғаққа күйдегі.

Шырмап сиқыр торына,
Үзілгенде баяу үн,
Басын иді торы да,
Бүгіп екі аяғын.

«Бәрекелді, — десті ел, —
Садағаң боп кетелік!»
Қошаметті кешкі жел
Жатты аспанға көтеріп.

Самал болып желпіген,
Құлағына тәтті үн кеп,
Қошаметке елтіген,
Елең етті Тәттімбет.

Күйдің сазы әуенді
Жанын баурап барады.
Болып соған тәуелді,
Жан-жағына қарады.

Тал шыбықтай мүсіні,
Үкі таққан бөркіне.
Ынтық етер кісіні,
Өнері сай көркіне.

Топтан озған жүйріктей,
Шертіп отыр бойжеткен.
Саусақтары сүйріктей
Әдемі еді, ой, неткен!

Бір қараған адамын
Ететіндей жаралы,
Нәркес көздің жанарын
Тәттімбетке қадады.

Күй қанатын ескенде,
Дегендейін қалыспа,

Кеудесін үн кернеді,
Ұшырып күй-кептерді.
Басып тұрып пернені,
Қағып қалды ішектерді.

Сылқ-сылқ етіп күй ақты,
Лебі бар бір жылудың.
Су сылдыры сияқты,
Не күлкісі сұлудың.

Су бетінен бөліне
Көтеріліп ақ бу боп,
Қайта қонып көліне,
Сұңқылдады аққу боп.

Ұмытылды қайғың да,
От сезімге еріді үн.
Сол бір аққу айдында
Тапты өзінің серігін.

Саусақтары бойлады
Пернелерді сағалап.
Қанатымен ойнады
Қос аққу су сабалап.

Тағы да қыз күлкісі
Қытықтап бір кетеді.
Бұлғақтайды үкісі,
Көлбеңдейді етегі.

Еппен басып пернені,
Екі шектен үн тыңдап,
Әсем саздың өрнегі
Төгіледі сылқылдап.

Оң қолының соққаны
Күй ырғағын мәнді етіп,
Саусақтары тоқтады,
Баяу ғана әндетіп.

Жеңілерін ақ таңнан
Мойындамай түн жатты.

Күйші көңілі шаттанған
Қызға қарап үн қатты:

«Сылқылдақ»— бұл күй аты,
Қалқам, саған арнадым.
Көңілімнің мұраты,
Осы күйде арманым».

Қараса да ерікті
Кейбіреулер қызғана,
Күйші жігіт көрікті
Ұнап қалды қызға да.

Күлімсіреп қарайды,
Бейне балғын бал құрақ.
Таң нұрымен арайлы
Екі беті албырап...

...Жаз жылыстап, күз жетті,
Бұлт үйіріп жатты аспан.
Ұзатылып қыз кетті,
Жігітіне атасқан.

Сонда жанын от ұрып,
Қыз күйшіні ойлапты.
Шымылдықта отырып,
«Сылқылдақты» ойнапты.

Сол сезімін алыптың
Жаныңмен ұқ, күйші інім.
«Сылқылдақта» қалыпты,
Жүрек сыры күйшінің.

Үшінші бұрау: сегіз қырлы, бір сырлы...

*Асқан күйші Тәттімбет салдық құрып, өнермен
ғана айналысқан адам емес. Ол өз заманының қоғам
қайраткері ретінде ел билігіне қатысып, халық
қамын ойлаған азамат. Тәттімбет Қарқаралы ок-*

ругінде Нұрбике-Шаншар еліне 12 жыл бойы болыс болған. Халықты сорған жебір, озбыр болыс емес, еліне жайлы екен. Кейбір болыс-билерді, төрелерді сынап, «Бестөре» деген күй де шығарған. Оның мәнісін сұрағандарға:

Күйдің аты «Бестөре», ...Өз еліне қасқырдай
Бесеуі де мес төре. Неге мұнша өш төре?—

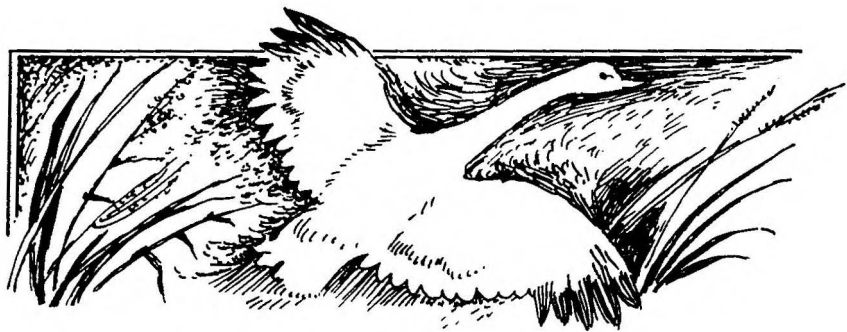
деп, өлеңмен түсіндірген.

Тәттімбет ел ішінде күйшілігімен де, сөзге шешен, тапқырлығымен де көзге түседі. 1855 жылы Шоқанның әкесі Шыңғыс, Шорманның Мұсасы, тағзы басқа беделді адамдармен бірге Петербургке барады. Александр Екінші патшаның таққа отыру салтанатына қатысады. Патшаның қабылдауында болады. Онда ол күйшілік өнерін көрсету үшін емес, орта жүз қазақтарының орыстарға деген сенімін, ілтипатын білдіру үшін барады. Осының өзі оның ел ішінің тыныштығын ойлап, саясатпен айналысқанын да айғақтаса керек. Бұған дейін Тәттімбет хорунжий шенінде екен. Осы жолы ол жүзбасы атағын алып, Анна лентасы тағылған күміс медальмен наградталады.

Тәттімбет осы сапарында орыс өнерімен танысуы да ықтимал. Қазақ әндерін жинастырушы, зерттеуші А. Затаевич Тәттімбеттің «Қосбасар», «Былқылдақ» атты күйлері орыс операларының әуендерімен үндесетінін жазған. Бәлкім, бұл үндестік орыс композиторларының қазақ әуендерін өз музыкасында пайдалануынан туған ұқсастық болар. Қалай болғанда да, екі ел арасында ертеден келе жатқан мәдени байланыстың бар екені анық.

Сырбаз күйші тек өнер кенін қазумен ғана емес, табиғат кенін іздеумен де шұғылданған. 1856 жылғы финанс министрлігінің бұйрығы бойынша Тәттімбетке кен орнын ашып, алтын қазуға рұқсат етілген. Соны растап, Алтай кен басқармасының бастығы оған куәлік берген.

Тәттімбет осындай сегіз қырлы, бір сырлы болған екен.

Ән еркесі

Алатауым асқақтайды,
Ұлылығын ұқтырып.
Қарағайлар қас қақпайды,
Сақшылардай тік тұрып.

Бауырындағы шыршалары
Барлық қызық өрде деп,
Келгенінше мұршалары
Бара жатыр өрмелеп.

Ереуілді жаны аңсай ма,
Тау өзені «атғандай»,
Дүбірлетіп анау сайда,
Қиқу салып жатқандай.

Тастан ырғып бала бұлақ,
Қалмайын деп дүбірден,
Қоңырауды балағына
Байлап алып жүгірген.

Көрсеткендей биші талдар
Өрнегін би тілінің.
Бұрқыраған иісі қандай
Алма ағаштың гүлінің.

Ағаштарды
жағасынан
Тентек самал сілкілеп,

Күн шуағы арасынан
Жауып жатыр сіркіреп.

Күннің ұзын сәулелері
Шектеріндей арфаның,
Шертсең, әннің мәуелері,
Төгілердей дарқан үн.

Қайқандарға тік атылып,
Ширатылмай, тарқалмай —
Бір жол жатыр шұбатылып,
Ат сүйреткен арқандай.

Жол жиегін сүйсіндіріп,
Келеді ағып бір сарын.
Тастақ жолды исіндіріп,
Жарып шығып құрсағын.

Жегілген бір тарантасқа
Қос ат бүлк-бүлк желеді.
Тық-тық етіп таға тасқа,
Әнге басып келеді.

Салғанында тұяқ дүбір,
Тастақ жол да жырлады.
Таға үні — сияқты бір
Әсем әннің ырғағы.

Екі жігіт тарантаста,
Сұлу отыр тотыдай.
Шырқатады «Қаламқасқа»,
Көздерінің отын-ай!

Шабыттанып алған екен,
Қастарына жанап ек:
Бірі — Күләш, қалған екеу—
Евгений мен Қанабек.

Сезімдерін аялайды ән,
Көңіл толқып кетеді.

Үшеуінің саяжайдан
Келе жатқан беті еді.

Ән тербеткен бесігінде,
Сәби кезден емген күй.
«Қыз Жібекті» осы күнде
Жазып жүрген Евгений.

Әнге құмар жаңа лепті,
Келгеніне жыл асты.
Тыңдауға әуес Қанабекті,
Бұлбұл үнді Күләшті.

Қанабек кеп боздатады
Мұңды әннің ботасын.
Ал Евгений, ол жатады
Түсіріп ап нотасын.

Күләш болса, құлатады
Көмейдегі бұлағын.
Ал Евгений гүл атады,
Әнге тосып құлағын.

Талай әуен сұрыпталды,
Бір-біріне жалтақтай,
Дағдарысып тұрып қалды,
Қыз Жібекке ән таппай.

Тамшыдай бір жанардағы,
Лүпіліндей жүректің,
Болса деген ән ардағы,
Ариясы Жібектің.

Ән біткеннің білгірі еді
Күләш пенен Қанабек.
Шарасыздық білдіреді,
«Әзірге осы ғана»,— деп.

Арияға жарар әнді
Түсіре алмай есіне,

Көңілдері жараланды,
«Әншіміз, — деп, — несіне».

Сезімдерін аялайды ән,
Тербеп ойдың жетегі.
Үшеуінің саяжайдан
Келе жатқан беті еді.

Дүсірлетіп тұяқтарды,
Өткенде аула тұсынан,
Көтерілген сияқтанды
Кептер болып ұшып ән.

Кенет Күләш белгі берді,
Тоқтады аттар заулаған.
Естіген жан елжірерлік
Ән шығады ауладан.

Сол бір үнмен нұрланады
Ауладағы бау іші.
Нәзік әуен ұрланады,
Сызылып қыз дауысы.

Үні неткен мәнерлі еді,
Сезім от боп барады.
Құйқылжыған ән өрнегі
Бойға шым-шым тарады.

Тыңдаған жан жалықпайтын,
Бөленіп от сезімге,
Әсем әннің қалықтайтын,
Шарықтайтын кезінде, —

«Гәкку-гәкку, гәккуледі» —
Күләш сонда қосылып.
Ауладағы бақ гуледі,
Қыз дауысы тосылып.

Дарыны бір гүл ашқандай,
Бағына сол «Гәккудің»,

Үніменен ұласқандай
Аспандағы аққудың,

Күләш даусы шарықтады,
Өз биігін тапқандай.
Су сылдыры арықтағы
Сүйемелдеп жатқандай.

Тілдесетін көкпен тегі
Алатаудың шыңдары,
Қалың ағаш бөктердегі
Тебіреніп тыңдады.

Бардай осы өленде арай,
Күн де күліп қарады.
Тарантас та төмен қарай
Ән боп ағып барады.

Тау ішінде той ма, қалай?
Білдіргендей пәк тілек,
Бұлақ біткен ойға қарай
Шапқылайды «гәккулеп».

Евгений де ұйып қалды,
Болып әнге тәуелді.
Зердесіне құйып та алды
Композитор әуенді.

«Құс төресі — тұғыры айдын
Көлдің кербез аққуы.
Ән еркесі — Ыбырайдың
Әсем сазды «Гәккуі».

Ал, Евгений, осыны жаз,
Жібек әнін тапты анық,—
Деп, айтқанда досына наз,
Тұрды Күләш шаттанып.

Тамшыдай бір жанардағы,
Лүпіліндей жүректің,
Туған солай ән ардағы,
Ариясы Жібектің...

Күләш әннің бағын ашты,
Әнге махаббатымен.
Бір асудан тағы да асты
Достық шапағатымен.

Талай дарын сөнер ме еді,
Қоштамаса танып шын.
Нағыз достық өнердегі—
Аласармас алып шың.

Төртінші бұрау: қазақтың бұлбұлы

Күләш... Қыз Жібек...

Күләш десек, Қыз Жібек көз алдымызға келеді. Қыз Жібек десек, Күләш елестейді. Қыз Жібекті ойласақ, «Гәкку» әнінің әуені құлағымызға жетеді. «Гәккүді» айтсақ, Күләш үнін естігендей боламыз. Ол сахнада көптеген бейнелер жасады. Алайда, Күләш пен Қыз Жібек бір ұғым секілді. «Гәккүді» басқа әншінің айтуында қабылдай алмайтын сияқтымыз.

«Қыз Жібек» — қазақтың тұңғыш операсы. Тұңғыштың жолы құрметті, әрі жауапты. Тұңғыш опера жазу, тұңғыш басты рольде ойнау — айтуға ғана жеңіл.

Операның либреттосын ардақты жазушымыз Ғабит Мүсірепов жазды. Музыкасын жазған композитор Евгений Брусиловский болатын. Ол — сол кезде Ленинград консерваториясын бітіріп, Қазақстанға алғаш келген жас жігіт еді. Қазақтың тілін, салт-дәстүрін, музыкасын білмейтін адамға ұлттық опера жазу оңай болмады.

Опера халық әндерінің негізінде жазылды. Халық әндерін жетік білетін Күләш, Қанабек, Құрманбектер көп көмектесті. Әр кейіпкердің мінез-құлқына сай ән таңдады. Оларды Евгенийге айтып беріп, нотаға түсіртті. Брусиловский ән әуендерін өңдеп, жүйеге

келтірді. Осы жағынан алғанда «Қыз Жібек» операсын коллективтік шығарма десе де болғандай. Шындығында, ол — өнердегі үлкен достықтың, творчестволық бірлесудің жемісі еді.

«Қыз Жібек» алғаш рет 1934 жылы қарашаның жетісі күні қойылды. Сахнаға шығарған режиссерлер Жұмат Шанин мен Құрманбек Жандарбеков еді. Содан бері «Қыз Жібек» сахнадан түспей келеді.

Қыз Жібектің ролінде ойнаған Күләш қайталанбас бейне жасады. 1936 жылы Москвада өткен қазақ өнерінің онкүндігінде Күләш дарыны жарқырап көрінді. Париждің әйгілі «Гранд-Опера» театры сахнасында ән салған, орыс әншілік өнерінің көрнекті өкілі Антонина Нежданова Күләшқа жоғары баға берді. Тіпті әлемге әйгілі әншілер Л. Собинов және Ф. Шаляпинмен қатар жүріп, өнерін көрген сахна тарланы Антонина Күләштің өзіне де, «Гэккуге» де ғашық болды. Күләшті көрген жерде «Гэккуди» айтшы, үйретші» деп қолқалайды екен.

1936 жылы қыркүйек айында «СССР халық артисі» деген атақ белгіленген болатын. Сол атаққа алғаш ие болған К.С. Станиславский, В.И. Немирович-Данченко, А.В. Нежданова, т.б. сияқты тарландардың қатарында Күләш Байсейітова да бар еді. Сонда ол небары 24 жаста екен. Музыкалық арнайы білімі жоқ Күләш дарыны қандай десеңізші?!

Халық өзі ұнатқан әншісін бұлбұлға теңейді. Әр халықтың өз бұлбұлы бар. Немістің бұлбұлы — өзі де, үні де әсем Генриетта Зонтаг, финдікі — күмістей сыңғырлаған Альма Фострем, шведтікі — бұлақтай сылдыраған Енни Линд екен. Собинов — орыстың, Мамедов — әзірбайжанның бұлбұлы деген құрметке бөленген. Мамедовтың ұлы, белгілі әнші, әрі композитор Полад әкесінің халық берген атымен — Бюль-Бюль оғлы деп жазылады.

Ал қазақтың бұлбұлы — Күләш. Кейде тамаша әншілерімізді бұлбұлға балап жатамыз. Менше, бұл дұрыс емес. Бәлкім, оларды қарлығашқа, бозторғайға теңеу керек шығар. Өйткені бұлбұл — біреу-ақ.

Ол — Күләш.

Қасиетті скрипка

Қалпақ жатыр жолыңда,
О, халайық, құлақ түр.
Соқыр бала қолында
Скрипка жылап тұр.

Төрт шегінен төгіліп,
Жатыр зарлы үн шығып.
Жылай алмай егіліп,
Бала өксиді тұншығып.

Тындамай өт шалқақтап,
Көңіліңе мұң салар.
Бірақ мына қалпаққа
Тиын-тебен кім салар?

Соқыр тиын бер мейлі,
Тындап алып бес күйді.
Салғаныңды көрмейді.
Тек сыңғырын естиді.

Ерімесе сараңдық,
Жібiте алмай қоңыр үн.
Жасасаң да арамдық,
Аула бала көңiлiн.

Жаса жалған сыйыңды,
Тек баламен қастаспа.
Сыңғырлат та тиынды,
Қалпағына тас таста.

Оған арың жетпесе,
Жасырмай өт көзінді.
Қалсаңдар да бетгесе,
Көрмейді ол өзіңді.

Қарар еді қиылып,
Сұрар еді жалынып,
Бәрінен де қиыны —
Жоқ көзінің жалыны.

Мынау үлкен қалада
Нәсіп іздеп көшеден,
Қалпақ та бос, бала да
Нәр татқан жоқ кешеден.

Ойнайды ол талпына,
Зәру болып талшыққа.
Неапольдың халқына
Скрипка таңсық па?

Сатып білген өнерін,
Жұрттан қайыр сұраған,
Сорлы зағип өренін
Байқамады бір адам.

Көрген емес жалпақтап,
Үйренетін іс пе еді?
Сиқыр бардай қалпаққа
Қара бақыр түспеді.

Естімеді сыңғырды,
Бала қалды мұңайып.
Тағдыр сағын сындырды,
Тағады енді кімге айып?

Кім аясын жетімді,
Кемсеңдеді иегі.
Тайып кеткен секілді
Көңілінің тиегі.

Саусақтары епті еді,
Талды, бәлкім, жастықтан.
Басы айналып кеткені —
Басқа емес, аштықтан.

Бұрынғыдай төкпеді үн,
Скрипка түрлене.
Суық тиген өкпенің
Сырылындай бірдеңе.

Осы кезде
                    қаланың
Жолаушысы жолынан
Бұрылып кеп, баланың
Алды аспабын қолынан.

Жай оты бар көзінде,
Саусақтары нық ұстар.
Қолы тиген кезінде,
Жарқылдады дыбыстар.

Аз уақытын шығындай
Бермейтұғын көп халық,
Балды көрген шыбындай
Тұра қалды топталып.

Күй төгілді бүлкілдеп,
Жарысқандай бұлақпен.
Сөзбен айту мүмкін бе,
Есту керек құлақпен.

Сиқыр саз бар күйінде,
Естілмейтін өзгеден.
Саусақтардың биін де
Көру керек көзбенен.

Бірде соғып құйындар,
Бірде бұлақ сылдырлап.
Қалпаққа кеп тиындар
Түсіп жатты сыңғырлап.

Барлық ішегі аспаптың,
Бісқышының бар қылы
Бір әуенді бастап тың,
Жалын болып шарпыды.

Әуен тілі лыпылдап,
Өртейтіндей бақшасын.
Талай мырза қыпылдап,
Салды бума ақшасын.

Мынау әуен дейді ме,
Бар адамнан туыс тап.
Тиындарын кейбіреу
Салып жатыр уыстап.

Енді бірде дегендей:
Ғаріптерді ырза ғып,
Қайыр сұрай келгенде,
Жасау керек мырзалық.

Түгі жоқтар жалтақтап,
Жақындап кеп ақырын,
Салып жатты қалпаққа
Қалған соңғы бақырын.

Базар кезіп, сенделіп
Келгендер де саспады:
Бос болса да, теңгелік
Әмиенін тастады.

Сенермісің, оқырман,
Толқығанда күй тағы,
Тиын іздеп, соқыр да
Қалталарын сипады.

Тебірентіп жүректі,
Толқып әуен басылды.
Қол соғып ел дүр етті,
Танығандай асылды.

Қошеметтің ішінде
Келмегендей болғысы,
Риза болған пішінде
Жүріп кетті сол кісі.

Баурап алған бойын ән,
Адамдайын мәңгірген,
Бала тұрды, ойынан
Шыға қоймай ән бірден.

Есі кетті, мал тапты,
Пенделікпен ұсақтап.
Ақша толы қалпақты,
Скрипкасын құшақтап.

Бала әлі сенбей тұр,
«Бұл кім? — деді, — жақсы аға,
Жетімекті мендей бір
Көміп кеткен ақшаға».

«Естіген ғой зарыңды, —
Деді біреу қосып ой, —
Паганини — дарынды,
Құдіретің осы ғой».

Паганини! — деді де,
Бала ауаны қарманды.
Арман еді ол, тегінде,
Ұстау қиын арманды.

Зердесіне күйді де
Құя алмады, беу, неге?
Скрипкасын сүйді де,
Баса берді кеудеге.

Небір қуы қаланың
Сол бір сәтте қас қағым,
Сорлы жетім баланың
Саудалады аспабын.

«Бағаңды айт ойлаған,
Мол байлықты тағы аңсап.
Паганини ойнаған
Аспабыңды маған сат».

«Қалып жүрме жалаға,
Қайтесің құр асқақтап.
Сендей жетім балаға
Табылады басқа аспап».

«Анығын айт сөзіңнің,
Қасарысу бекерлік.
Ақша аласың өзіңнің
Өміріңе жетерлік».

«Ойыңды айтып қалаған,
Қалмаймысың пұлын ап».
Толқып тұрған балаға
Тұрған жоқ-тын бұл ұнап.

«Керегі жоқ пұлының,—
Деді бала табанда,—
Қолы тиген Ұлының
Аспап керек маған да».

Бесінші бұрау: Паганинидің скрипкасы

Никколоның қабілеті кішкентай кезінен байқалған. Әкесі мандолинада ойнайды екен. Бір күні төрт жасар Никколо әкесінің ән әуенін бұзып ойнағанын аңғарыпты дейді. Содан кейін оған көңіл бөле бастаған. Кейінірек әкесі Никколоға мандолина мен кішкентай скрипка әкеліп береді. Сол алғашқы скрипка оның бүкіл өміріне бағыт бергендей еді.

Паганини скрипканы тамаша меңгергені сондай, оған тең келетін жан болмайды. Оның ойнағанын

тыңдаған небір дарынды музыканттар Паганиниді әлемдегі бірінші скрипкашы деп бағалаған. Оның өнеріне таң қалғандар осының өзі адам ба, әлде шайтан ба деп те ойлаған. Әр түрлі аңыздар шығарған.

Никколоның өнеріне табынушылар көп болған. Оның музыкасын тыңдағандар бар пейілімен құлай беріледі екен. Бірде, Пармда болған кезінде ол суретші Пазинимен кездеседі. Музыканттың өнеріне таңғалған суретші, Никколоның қабілетін тағы бір қырынан көрмек болады. Оның алдына таныс емес бір «Концерттің» нотасын жаяды. «Осы нотаны бірден мүдірмей ойнап шықсаң, онда мына скрипкамды аласың», — дейді Пазини.

Паганини еш қиындықсыз мүдірместен нақышына келтіре ойнап береді. Қайран қалған Пазини скрипкасын сыйлайды. Сөйтсе, ол — әйгілі шебер Гварнеридің қолынан шыққан, өте құнды аспап екен.

Тағы бірде, Паганини Ливорнода бір жиынға тап болады. Оған ерекше құрмет көрсетіледі. Паганинидің гажайып өнерін көруге жалықпайтын қауым, одан скрипкада ойнауын өтінеді. Никколо аспапсыз келгенін айтып, құтылмақ екен. Оның дарынына сырттай табынып жүретін өте бай коммерсант өз скрипкасын ұсынады. Сол кеште дарынды скрипкашы тамаша аспапта сүйсіне ойнаған екен. Соңында аспап иесі синьор Ливрон өте риза көңілмен Паганиниге келіп:

— Бұдан былай бұл аспапқа сізден басқа ешкімнің қолы тиюге тиіс емес. Ол — мынадай қасиетті затты қорлағандық болар еді. Қазірден бастап скрипка сіздікі, — депті.

Міне, өнерді бағалау деп осыны айт.

Өкінішке орай, оны күндеушілер де болған. Бірде күншілдер Паганини концертке шығар алдында оның скрипкасының төрт ішегін де білдірмей егеп қояды. Сахнада ойнап тұрғанда ішектері үзіліп, ел алдында масқара болуын көздейді. Паганини оны аңғармайды. Тыңдаушысын әсем әуезге бөлеп тұрғанда, «дың» етіп

бір ішек үзіледі. Паганини алғашқы бетте қысылып қалса да, онысын сездірмеуге тырысып, басқа ішектерде ойнай береді. Бір мезетте екіншісі үзіледі. Оған да саспайды. Ғажайып шеберлік танытады. Одан соң үшіншісі... Сонда да тоқтамайды. Жалғыз ішектен сиқырлы үн төгеді. Ойнап біткенде, соңғы ішек те үзіліп кетеді. Мұны көрген халық оның дарынымен қоса батылдығына, тапқырлығына риза боп, қол соғып тұрып алады. Күншілдер осы әрекетімен Паганини дарынының тағы бір қырын ашқанын аңғармады.

Осыдан кейін Паганини жалғыз ішекте ғана ойнайтын музыка жазады. Оны өзі орындайды. Бұл ерекше шеберлікті керек ететін шығарма еді. Бірақ оны да күншілдер әр саққа жүгіртеді.

Бірде концертке асыққан Паганини арбакештен апарып салуын өтінеді. «Он франк төлесен апарайын»,— дейді анау. Қалжыңы ғой деп ойлайды Паганини. Сөйтсе, арбакеш:

— Қалжыңым емес. Сен де жалғыз ішекте ойнаған концертіңе он франк аласың ғой,— дейді.

Сонда Паганини іле жауап береді.

— Арбаңды жалғыз дөңгелекпен жүргізіп апарсаң, сұрағаныңды берейін,— деген екен.

Паганинидің қалжыңдары уытты болыпты деседі. Қалай десе де, оның музыкасында мейірім мен шапағат мол болатын.

Шопеннің жүрегі

Күйме әнімен жаттанды
Көтеріліп жол шаңы,
Қия алмай аттанды
Туған Отан — Польшаны.

Орындалса жарады
Армандары бар ізгі.
Бетке ұстап барады
Вена менен Парижді.

Қайда барса жол ашық,
Шопен аты — паролі.
Жиырмадағы
                    болашақ
Рояльдың королі.

Күтеді алда думанды ел,
Қарайды артқа елендей.
«Енді сені, туған жер,
Көре алмаспын» дегендей.

Көлдер қалды мөлдіреп,
Таулар тұрды мұнартып.
Қарағандай соңғы рет
Көз алмайды құмартып.

Жанарына сыйғызып
Әкетердей сезінді.

Көңілін бір күй бұзып.
От шарпыды сезімді.

Өзгеріліп ірені,
Ауыр ойға батқандай.
Өзі кетіп,
жүрегі
Қалып бара жатқандай.

Қарайды ол маңына,
Көзінде жоқ қуаныш.
Тек демеу боп жанына,
Көңілге боп жұбаныш,

Салып берген дос, туыс,
(Қандай ғажап ел еді.)
Туған жердің қос уыс
Топырағы келеді...

Тыныш еді кеткенде,
(Болсын сәті оңынан.)
Ол Венаға жеткенде,
Хабар жетті соңынан.

Ішілместен ас қалды,
Қуанды ол қол соға.
Деген кезде: «Басталды
Революция Польшада».

Өн бойына от енді,
Сенім болып тірегі.
Асықтырды Шопенді
Ел деп соққан жүрегі.

«Неге кеттім жыр аңсап,
Достарыммен бірге өскен
Бостандық деп ұран сап,
Қару ұстап жүрмес пе ем?»

Қырандай бір түлеген,
Қайту еді жоспары.
Сапар сәтін тілеген
Басу айтты достары:

«Дей алмаймыз оң, теріс,
Фридерик, сен асықпа.
Сен жасайтын төңкеріс
Емес енді қашықта.

Бақ сыйласаң өңірге,
Не бар одан жоғары!
Жоқ еркіндік өмірде,
Өнерде де жоқ әлі.

Тырмыса бер сен өрге,
Сенсің жалғыз ер кіндік —
Отаныңа өнерде
Әперетін еркіндік!»

Тудырмады егесті,
Қалды бұзбай бірлікті.
Шопен келді деп естіп,
Қалың қауым дүрлікті.

Вена халқы талғампаз,
Өнер парқын білетін.
Ести қалса жалған саз,
Сын семсері тілетін.

Өнерінен танытқан
Ұлыларға тән серпін,
Жұрт тыңдады қалып таң
Фридериктің концертін.

Ол ойнаған сарынның
Құдіреті асты ма,—
Гүл шашылды дарынның
Аяғының астына.

Өнеріне ырзалар
Басын иді балғынға.
«Бөркінді ал, мырзалар*,
Данышпан тұр алдыңда».

---

* Композитор Р. Шуманның сөзі.

Ғибрат боп талайға,
Қасиеті артады...
Үлкен Жүрек қалайда
Отанына тартады.

Сүю үшін осылай
Жүрегімен алыптың,
Туу керек, досым-ай,
Ұлы болып халықтың.

Алтыншы бұрау: киелі жүрек

Поляктың ұлы композиторы Фридерик Шопен не бары 39 жыл өмір сүрген. Ол туған жерден алыстағы Парижға аттанғанда, жиырма жаста ғана екен. Сол кездің өзінде оны Вена мен Париж халқы, музыка әлемі танып үлгірген.

Фридерик қабілетін ерте танытып, жастайынан музыкалық тәрбие алған. Ол бес жасында рояльда ойнай білген. Варшава халқының алдына ең алғаш концертке шыққанда ол жетіде ғана екен. Сол кезде оның алғашқы музыкалық шығармасы, тырнақалды туындысы — полонез де жарық көрген. Кішкентай пианист он екі жасында үлкен шеберлікке жетіп, поляктың атақты музыканттарымен иық теңестірген.

Парижде өткен жылдар — бақытты жылдар еді. Өнердегі өрісі кеңіп, шеберлік шыңына жетті. Талғампаз сыншылар оны «Рояльдың королі» деп атады. Фридерик Парижде өзіне көптеген дос тапты. Венгр композиторы Ференц Лист, француз композиторы Гектор Берлиоз, француз суретшісі Фердинанд Делакруа, неміс ақыны Генрих Гейне Шопеннің жақсы сырлас достары еді. Жорж Санд деген бұркеншік атпен белгілі болған француз жазушысы Аврора Дюдеван екеуінің арасындағы жүрекжарды сыйластық ерекше екен. Кейінірек, аралары су-

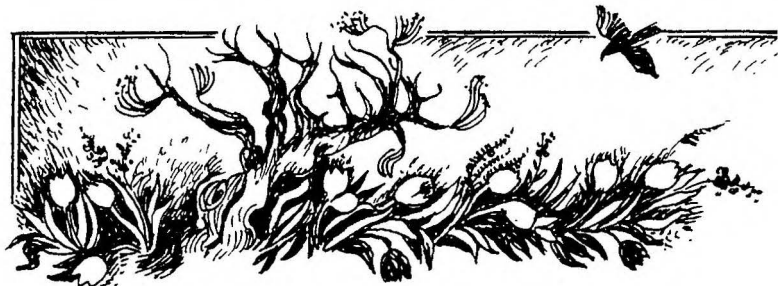
ысқанда Фридерик қатты күйзелінті. Ал поляк ақыны Адам Мицкевичпен достығы ыстық сезімге толы болған. Мицкевич келгенде Шопен рояльға отыра қалып, бірнеше сағат бойы музыка ойнайды екен. Отанынан жырақта жүрген екі ұлан сағыныш сезімдерін туған ел әуендерімен жұбатып, алыстағы Польшаны оймен шарлап қайтады дейді.

Өмірінің соңғы жылдары ағылшын достарының шақыруымен Лондонға барады. Шопеннің концерттерінде болған өнер сүйер қауым оған зор қошемет көрсетеді. Сол сапарында Фридерик шведтің бұлбұлы Енни Линдтің орындауында шотланд халық әндерін тыңдап, ләззат алады. Поляк эмигранттарын қаржыландыру мақсатында Лондонда қойған концертті — Шопеннің өміріндегі ең соңғы концерті болды. Шопен — халқын сүйген азамат еді. Оның ең алғашқы шығарған полонезінен бастап, ең соңғы жазған мазуркасына дейін поляктың ұлттық музыкасы болғаны соның дәлелі.

Шопен қайтыс болғанда, халық қатты қайғырып, қастерлеп шығарып салады. Париждің өнерлі музыканттары Моцарттың «Реквиемін» орындайды. Шопеннің өзінің «Қаралы маршы» да халықтың сайсүйегін сырқыратады. Фридериктің аманатын орындап, достары оның жүрегін Варшаваға алып келеді. Ұлы композитордың жүрегі Әулие Крест шіркеуінде күні бүгінге дейін сақтаулы тұр.

Екінші дүниежүзілік соғыста фашист басқыншылары Варшаваға басып кіргенде, Шопеннің жүрегіне де қауіп төнеді. Сол кезде отандастары киелі жүректі басқа жерге жасырып қойған. Фашистер Польша жерінен қуылған соң, ұлы адамның жүрегі қайтадан бұрынғы орнына әкелінген.

Елін сүйген ұлға деген халық сүйіспеншілігі осындай-ақ болар.

Туған жердің самалы

Туған жердің ауасы да шипалы,
Бойы сергек, қанбаса да ұйқы әлі.
Кеткендей ме самал желпіп оятып,
Жеткендей ме әлдеқайдан күй талып.

Таңғы дала секілді бір жыр елі,
Сағындырар алыстасаң бір елі.
Шақырады шегірткенің шырылы,
Су бойында бұлбұл құстың трелі*.

Думанға бар, бозторғайға ән салдыр,
Ән салдыр да, таңдай қағып тамсан бір.
Жетекшісі жетіспейді, әйтпесе
Бәрін қосса керемет бір ансамбль.

Сауысқандар ұшып жүрген секектеп,
Байқамасын, шырқын бұзбай жет ептеп.
Аяқ өзі-ақ адымдайды ерінсең,
Көңіл өзі-ақ әкетеді жетектеп.

Өзен бойы табиғаттың мүйісі,
Тал-шіліктің тұнып тұрған күй іші.
Өтір дерлік — жидесінің жұпары,
Қымыз дерлік — қышқыл жусан иісі.

Жүзі әлі тимеген соң шалғының,
Мүлгіп тұрған, шұлғып тұрған шалғынын.

* Трель — музыка тілінде бір дыбыстың әсерлі орындалуы.

Самал желпіп, шайқап өтсе болғаны,
Оянардай жатқан әлі қалғып үн.

Құлағыңа күмбір жетіп сан қилы,
Бағыт алып, шабыт әлі шалқиды.
Жүрегің де серілікті сезініп,
Көңілің де ағытады сан күйді.

Тек бәріне қарау керек сағынып!
Лепсінің сол байсалды, жай ағыны.
Иірімдер тереңдікті білдіріп,
Жетелейді терең ойдың ағымы.

Ентелеп кеп шайып өтсе толқыны,
Сусындайды жағадағы мол құмы.
Сол толқынға қарап тұрып Мұқан да,
Асқақ әнші Біржан болып толқыды.

Әні менен жаны тапқан жарасым,
Қайда кетті сүйіктісі — Сарасы?
Көз алдында қалды сұлу бейнесі,
Жүрегінде — ғашықтықтың жарасы.

Оқжетпестің аясында табысып*,
Өткір сөзбен алған біраз қағысып.
Соны ойласа лүпілдейді жүрегі,
Бір суынып, әнші жаны тағы ысып.

Бір шекісіп бірін-бірі түсінген,
Дарқан дарын, айналайын күштіңнен!
Жүрек сыры көрінеді көзінен,
Жан жылуы сезіледі пішіннен.

Ғашықтарды сор айырып, қосқан бақ,
Өңшең әнші-жыршылардан дос тандап,
Думан құрып баурайында Көкшенің,
Армансыз бір шырқап еді қос саңлақ.

---

* «Біржан-Сара» операсының либреттосы бойынша.

Тағдыр бірақ тығырыққа тықсырды,
Тәнмен сезіп, жаныңменен ұқ сырды.
Қаршығаға алдырмаймын дегенде,
Құзғын келіп бүріп кетті сұқсырды.

Көңілдері тапқан кезде жарасым,
Озбырлық кеп бөліп кетті арасын.
Жазатын сол жүрегінің жарасын,
Енді қайтып көрер ме екен Сарасын?

Ажыратып қос ғашықты табысқан,
Сансыз оймен қақтығысқан, қағысқан,
Арпалысып отыр Мұқан жағада,
Көзін алмай иірімнен, ағыстан.

Күйсандықта төгілсе де күнде өрнек,
Толғанумен өткен талай түндер көп.
Біржан болып тебіренген Мұқанның
Көкірегін кереметтей үн кернеп,

Көмейінен қоңыр дауыс баяулап
Құйылады сезім аулап, ой аулап.
Иірімнен шығып жатқан сияқты
Әсем сазды гармония*, бояу нақ.

Қоңыр дауыс бара жатыр биіктеп,
Иірімдер, бояуыңды үйіп төк.
Жас тілекті көктейінен қиып тек,
Жас жүректі тілгілейді күйік, кек.

«Дариға-ай, толқын ұрған асау жаным,
Жиһанның көрем қашан атқан таңын.
Ақтоты, аяулы ерке түсті торға,
Не шара, босатуға бар ма амалым?»

Мен мәңгі, сүйген сәулем, айрылдым ба?
Аққуым, қос қанатың қайрылды ма?
Тас кескен тауға салса ақ семсер ем,
Мұқалып мен де бүгін майрылдым ба?

---

* Гармония — музыкалық үйлесім.

...Кейін болған елге әйгілі, жария,
Туды осылай Біржан салған ария.
Шабытыңды ететін сел-дария,
Туған жерде қасиет бар!
Бар, иә!

Жетінші бұрау: күйсандық сыры

1944 жылы, маусым айы болатын. Бір күні Балқаш көлінің оңтүстік жағалауындағы «Үлгі» колхозында тұратын інілері Алматыдағы Мұқаннан хат алады. Мұқан хатында демалыс алып, екі айға ауылға баратынын хабарлапты. Ойында жүрген «Біржан-Сара» операсын жазғысы келетінін айтып, мүмкіндігі болса пианино тауып қоюын сұрапты. Үй іші, жора-жолдас, ауыл-аймақ қуанып қалады. Мұқанды мақтаныш көретін ауыл адамдары жан-жақтан сұрау салып, пианино іздестіреді. Ақыры сол кезде аудан орталығы болған Бөрлітөбенің орта мектебінде пианино бар деген хабар жетеді.

Ауыл жігіттері аудандық оқу бөлімінің бастығымен, мектеп директорымен сөйлесіп, жағдайды баян етеді. Игілікті іске кім қарсы болсын? Олар да тілектестігін білдіріп, пианиноны беруге келіседі. Енді оны «Үлгі» колхозына қалай жеткізбек? Соғыс уақыты. Көлік тапшы, машина мүлде жоқ. Бірақ жігіттер жасымады. Қазақ өнеріне кішкентай болса да септігін тигізу әрқайсының көкейіне арман боп ұялаған еді.

Айына бір-екі рет қатынайтын пароходты тосуға тура келді. Әуелі түйелі арбаға салып, пианиноны Бөрлітөбе айлағына жеткізді. Одан пароходқа тиіп, Қарашығанға жеткенше Балқаштың толқынына шайқалып барды. Қарашығанда оларды өгіз арба күтіп тұрған еді. Күн төбеден, құм табаннан қыздырған маусымның ыстығында, өгіз арбаға ти-

елген қара сандық «Үлгіге» жеткенше жігіттерде тыным болмады.

Демалысқа келген Мұқан «Біржан-Сара» операсын жазуға кірісіп кетеді. Талай тынымсыз күндер мен ұйқысыз түндерді Мұқан қара пианиноның қасында өткізеді. Үшінші Қосымжан Бабақовтан жазып алған Біржан әндерін өңдейді. «Жар-жардан» бастап, «Жоқтауға» дейін халық әндерін әрі ақын, әрі әнші анасы Тәжібалаға айтқызып, жазып алып, операға енгізеді. Ауыл жұрты бұрын көрмеген қара сандықтың сыңғырлаған үніне құлақ тосып, мектеп терезесінің түбінде түн ауганша тыңдап отырады екен.

Осылайша Мұқан туған ауылында, музыка сыншысы Б.Асафьев «ән-опера» деп жоғары бағалаған, музыканың алтын қорына қосылған «Біржан-Сара» операсының бірінші және екінші актілерін жазған. Ғажайып музыка құм ішіндегі қарапайым ауылда туған екен.

Сол қасиетті күйсандық қазақтың тұңғыш профессионал композиторы, СССР халық артисі Мұқан Төлебаевтың көзінде боп, әлі де Талдықорған қаласындағы өлкетану музейінде сақтаулы тұр.

Қазақстан Гимні авторларының бірі, дарынды композитор 47 жасында дүние салды. Музыка сыншылары оны көзі тірісінде-ақ «қазақтың Глинкасы» деп бағалаған еді. Белгілі ақын Сырбай Мәуленов композитор қабірінің басында оқыған өлеңін:

Тоқта, ажал, азалы үн,
Өмірдің шалқып ес күйі.
Қош бол, қайран сабазым,
Қазақтың Чайковскийі,
Қазақтың Чайковскийі,—

деген сөздермен аяқтапты.

Халық өзі сүйген ұлын Глинкаға балап, Чайковскийге теңесе де артық емес. Өйткені Төлебаев музыкасы халқымыздың рухани азығы боп ғасырдан ғасырға ұласа бермек.

Сүйікті «Ре»

Толқиды өңі өзгеріп,
Сансыз ойлар тербейді.
Жұрттың қаңқу сөздері
Қапа қылған Сергейді.

Күнделікті іс-күйбең,
Шаршады ол өсектен:
«Қалған Чайковскийден
Ізбен жүрді»,— деп сөккен.

«Рахманинов — өнерпаз,
Пианист қой дарынды.
Ол ойнаса, бөлер саз
Шапағатқа жаныңды».

«Ол — дирижер, есті ер,
Таныс әуен, баяғы үн
Басқаша боп естілер,
Сілтеп қалса таяғын».

«Көңілінен күй тербеп,
Жазғандарды егерде,
Айтсақ композитор деп,
Қиянат қой өнерге».

Мақтай қалса, бұзып ант
Алатындай елестеп,
Дейді: «Мықты музыкант,
Композитор емес тек».

Ащы үніндей кернейдің
Басады жұрт күңкілін,
Өнеріне Сергейдің
Соғылған қол дүмпілі.

Желмен жетсе даттаулар,
Ер намысын қамшылап,
Газеттерде — мақтаулар,
Концерттерде — аншлаг.

Секілді бір дау емі,
Өсекшіден алып құн,
«Алеконың» әуені
Аузында жүр халықтың.

Солай бола тұрса да,
Етер деме нені мін?
Рахманинов біршама
Жоғалтқандай сенімін.

Секіргенде рояльда
Айнымайтын еліктен,
Саусақтары аялдап,
Жүгірмейді неліктен?

Бәрінен сол батады:
Тебіреніп күй кешпей,
Дыбыс сазы жатады
Бір-бірімен үйлеспей.

Соқсын тағдыр дауылы,
Шабыт құсын ал ұстап.
Әуендердің ауылы
Кеткендей ме алыстап?

Көңіл суып, мұздады,
Сөнген болар оты анық.
Қаламы да сызбады
Көптен бері нотаны.

Білеміз біз соңыра
Кім екенін «жазықты»:
Атын жазбай, соңына
«Ре» нотасын жазыпты.

Әріптері, ойы да—
Бойжеткеннің жазғаны.
Қуат беріп бойына,
Шабыт оты маздады.

Көтергенде еппен бір
Рояльдың қақпағын,
Естілмеген көптен бір
Бөлме ішін қаптады үн.

Көктем келіп аймаққа,
Алтын кірпік, кекілді
Күн
Сәулесін жан-жаққа
Шашып жатқан секілді.

Самал желпіп жайменен,
Судыратып қияқты,
Су сылдырап сайменен
Ағып жатқан сияқты.

Көңіліне көктем кеп,
Ән өзгертіп бағытын,
Рояль үнін төккенде,
Тапты шалқар шабытын.

Сонда Сергей дүбірлі
Күйге басты қуана.
Саусақтар да жүгірді
Бірін-бірі қуалап.

Еліктірмес күй кімді?
Жинағандай қызғалдақ,
Әуен терді, сүйкімді
Шабыт берген қызға арнап.

Ноталарды толтырды
Өлеңнің әр жолына.
Хат жазуға отырды,
Қалам алып қолына.

«Күн туғандай басыма,
Сенім таппай сенделдім.
Сонда менің қасыма
Муза болып сен келдің.

Сүйем балам, жарымды,
Россиямды, солардан
Бойымдағы барымды
Аямасам — сол арман!

Сүйем сенің хатынды,
Сүйікті «Ре», өзінді.
Осы махаббатымды,
Жүректегі сезімді.

(«Муза» деген аты да),
Романсқа сыйғыздым.
Сенің жазған хатыңа
Осы болсын сый біздің».

Кімге арналды бұл хаты,
Кім болды екен «Ре» деген?
Торыққанда үн қатып,
Лебізімен жебеген?

Ол —
кіршік жоқ арыда,
Ізгі ой қалам ұстатқан,
Шабыт берер дарынға
Өз бойынан күш тапқан.

Музыканы ұнатқан
Балғын бала шағынан,
Жиырма төртте гүл атқан —
Мариэтта Шагинян...

Ойлан, інім, түсін де.
Болған жағдай, дерек қой.
Шабыт беру үшін де
Дарындылық керек қой!

Сегізінші бұрау: шабыттандырған хат

Өнер жолы даңғыл емес. Қандай бір дарынның сәтсіздікке ұшырап, күйзеліске түскен шақтары аз болмаған. Дарынды композитор Сергей Рахманиновтың өміріндегі сондай бір күн — 1897 жылдың 15 марты еді. Сол күні М.Беляевтың ұйымдастыруымен болып тұратын орыстың симфониялық концертінде Рахманиновтың «Бірінші симфониясы» орындалады. Орыс музыкасының бетке ұстар шеберлері тыңдаған осы концертте Рахманиновтың симфониясы сәтсіздікке ұшырады. Оның себептері де жоқ еместін. Оркестр дайындығының аз болғаны өз алдына, дирижерлық еткен А.Глазуновтың өзінің шығарманың көркемдік ойын түсінуі жетіспей жатты. Бұл сәтсіздікке қатты күйзелген Рахманинов симфонияға сын көзімен қарап, жақсы көретін шығармасынан кемшілік те тапқандай болды. Симфонияның қайтадан орындалуына өзі тыйым салды.

«Жан ауырса, жақынын табады» дегендей, сол бір қиын күндері симфония жайындағы ойлары мен жан тебіренісін білдіріп, досы А. Затаевичке хат жолдайды. Кейіннен қазақ әндерін зерттеген А. Затаевичпен ол 1895 жылы Лодзь қаласында танысқан еді. Сол достық, сол сыйластықты екеуі де өмірлерінің ақырына дейін сақтап өтті.

Гастрольдік сапардан қайтып оралмаған Рахманинов Америкада тұрғанда да, Затаевичпен арадағы қарым-қатынас үзілмеген.

1922 жылы А.Затаевич өзі жинаған 25 қазақ әндерін Рахманиновқа жібереді. Сөйтіп қазақ

әндерінің нотасы мұхиттардан әрі асып, Америкаға сапар шегеді. Сол жылдары дарынды пианист концерттерде көбірек ойнаумен шұғылданып жүргендіктен, қазақ әндерін кейінірек қолға алады. Ол 1940 жылы «Симфониялық билер» деген шығармасын жазып, онда қазақтың халық әні «Япурайды» пайдаланды. Белгілі дирижер Ормандиге арналған осы шығарма алғаш рет сол Ормандидің дирижерлық етуімен Филадельфия оркестрінің орындауында жұртшылыққа танылады.

Шет елде қалып қойған Рахманинов Отанына оралуды аңсаумен өтті. 1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы ол арманын орындауға қырсығын тигізді. Сол жылдары Рахманинов өз Отанының, туған халқының басына төнген ауыртпалықты жанымен сезіп, қабырғасы қайысты. Денсаулығының төмендегеніне қарамастан, бірнеше концерт беріп, одан түскен қаржыны алыстағы отанына көмекке ұсынды. Туған халқының жеңісіне деген сенімі мол еді. Бірақ жеңіс күнін көре алмады. Оған ғұмыры жетпеді.

Отанын аңсаған жүрек 1943 жылдың наурыз айының 28-іне қараған түні соғуын тоқтатты. Композитордың 70 жасқа толуы Отанында тойланатыны, концерттер өтетіні жайындағы қуанышты хабар бір жетіден кейін Москвадан кешігіп жетті...

Төгіп-төгіп жіберген күй нәсерін,
Пернелерін көңілдің басып тұрып.

Испан әні... жанына сол қымбат-ты,
Сезім селін сапырып, толқып жатты.
Хабанера қанына от боп тарап,
Алпыс екі тамырын солқылдатты.

Премьера — армандай елестегі,
Думан болып, даңқ боп елестеді.
Труппаның әнші мен бишілері
Қошеметтеп қарсы алған емес пе еді?

Әсем әнмен Карменін мүсіндеді,
Ауқымы тар тасырлар түсінбеді.
Талғампазды таң қылар бұл опера
Тоғышар мен топастар үшін бе еді?

Оянады топастар, ойланады,
Премьера әлі де тойланады.
Қарап өтсе, Кармен бір жанап өтсе,
Жасмин исі бұрқырап бойды алады.

Сері көңілін еткізіп дүрмек елең,
Желпіп өтіп етегін бүрмелеген.
Тықылдатып өкшесін жөнелгенде,
Тастағандай тіліңді күрмеп өлең.

Испан елі... әдеті, салты қандай,
Андалузия әуені шалқығандай.
Кастаньета шықылдап шақпақ тастай,
Ұшқын түсіп, боласың балқығандай.

Тек құшағың қалады айқаспаған,
Ерке еліктей алдыңда ойқастаған.
Жалын биі, сазды әні цыган қыздың
Сезімге от, көңілге ой тастаған.

Карменсита дейді елі еркелетіп,
Қарағанын көзімен өртеп өтіп.
Еркіндікті аңсаған нәзік жаны
Құшсам дейді арманын ерте жетіп.

Асқақ сезім жанының аңсағаны,
От боп шарпып еседі жан самалы.
Шалқып кетсе — би билеп басылады,
Толқып кетсе — сызылтып ән салады.

Мұңды нақыс жатса да өз үнінде,
Жабырқайтын болмайды кезі мүлде.
Өз бойында шымырлап оянбаса,
Жұмысы жоқ Хозенің сезімінде.

Бір-ақ рет келетін қайталанбай,
Осы ма еді махаббат, сайтан алғай!
Тореадорды көрді де Кармен байғұс,
Арпалысты жанына жай таба алмай.

Көрмегенде — ынтығып, уайымдайтын,
Кездескенде — сабырмен пайымдайтын.
Осы ма еді махаббат — көзсіз батыр,
Ажал төніп тұрса да тайынбайтын.

Құтылса да көңілде құса-мұннан,
Сытылса да Хозенің құшағынан,
Тағдырынан аса алмай Карменсита,
Құтылмады қызғаныш пышағынан.

«Хозе, Хозе, атады кием сені,
Эскамильо, қайдасың, сүйем сені». —
Зармен жылап, барады Кармен құлап,
Дабылдатып бір жақтан күй еңселі.

Қосылғандай дабыл күй ұлы ағынға,
Көкіректе сыздаған бұла мұңға.
Бәрі-бәрі Бизенің көз алдында,
Соңғы аккорд әлі де құлағында...

Ертеңінде газеттер шуылдасты,
Уын шашты әзәзіл, дуылдасты.
Онсыз да пәс жүректі шымырлатып,
Онсыз да қам көңілдің буын басты.

«Операға енгізіп халық хорын,
Қара халық сахнадан алыпты орын.
Бұл кешегі Коммуна елесі ме?»—
Деп, біреулер шырмаса салып торын,

Ал олардың тағы бір әріптесі
Біраз жерге көпіріп барып келсін,
Сосын айтсын: «Жеңілтек әйелдерді
Ұнатса, сол Бизеңіз дәріптесін».

Қайсы жала... борайды күнара сын,
Ажыратып жатады кім арасын.
Соға берсе бұл дауыл, Бизе түгіл,
Құлатар-ау Эйфельдің мұнарасын.

Аты шықты, керек пе ал атағың,
Кімнің бассын аузына алақанын.
Нәзік жаны шырылдап қарлығаштай,
Әбжыланнан қорғаған балапанын.

Бірде түлкі заманы, бірде құмай,
Уақыттың жылдамы-ай, жүрдегін-ай.
Жүрек мынау — бұзылған метроном,
Бірде олай соғады, бірде былай.

Табу қиын қалайда бабын елдің,
Жетесіздер байлаған бағын ердің.
Әттең, әттең!

Кеш жетті жылы сөзі
Сен-Санс пен Массне, Вагнердің.

Үш ай өтті.
Жүректе дат қалыпты.
Дос жылады егіліп, жат қамықты:
Отыз жеті жасында Жорж Бизе
Мәңгі өлмес сапарға аттаныпты.

Өтесе де қарызын мойындағы,
Бірге өлді-ау талай іс ойындағы.
Өкінішті!

Париж тек ертеңінде
Ұлылығын Бизенің мойындады...

Күмәнім жоқ
себептің барлығына:
Бағынар тек арыңның жарлығына —
Қызғаныш па өртеген өзектерді,
Төмен талғам, ауқымның тарлығы ма?!

Тағдырым,
көрем басқа салғаныңды,
Жақындатпа жаныма жалғаныңды.
Көкірегіме түнетпе қызғанышты,
Төмендетпе таным мен талғамымды.

Тоғызыншы бұрау: кеш естілген марапат

Сөйтіп Хозе Карменді өлтірді. Еркіндікті аңсаған сұлу — Эскамильоға деген махаббатының құрбаны болып кетті. Күлдіргі, жеңіл спектакльдерге үйренген көрермен оны түсінбеді. Ызалы, даурыққан дауыстар: «Кармен» өлді, енді қайтып тірілмейд» — деп дүрлікті...

Операны жазуға Бизе бар күшін жұмсап, құлшына кіріскен. Испанияда болмаса да, испан әуендерін бойына сіңіре білді. Испан билерінің әуендерін аз пайдаланса да, операның бүкіл өн бойынан испан музыкасының иісі аңқып тұрды. Операны қоюға дайындалған театр труппасының ынтасы мен қуанышында шек жоқ еді. Оларды опера музыкасы бірден баурап алған. Кармен ролін алған дарынды актриса, әйгілі әнші Мария Галли-Марье де опера музыкасын ұнатқаны сондай, тек Кармен тұлғасына ғана беріліп, көп ақшаға да қызықпай, қол қойылған келісімін бұзып, Лондонға баратын сапарынан бас тартты. Премьераны бәрі де — театр коллективі де, Бизе де асыға күтті.

«Кармен» операсы алғаш рет Париждегі Комедиялық опера театрының сахнасында 1875 жылдың 3 наурызында қойылды. Өкінішке орай, алғашқы қойылым табыс әкелмеді. Ғажайып музыканы көрермен түсінбеді. Өзегін өкініш өртеген Бизе сол түні Париж көшелерін кезіп кетті. Ертеңінде нәзік жанды композитор ауырып тұрды.

Арада үш-ақ ай өтті. Маусымның 2-сі күні опера отыз үшінші рет қойылды. Ал ертеңінде... маусымның 3-і күні Жорж Бизе өмірмен қош айтысты. Тағы сол ертеңінде... өлген күннің ертеңінде халық оның дарынды композитор екендігін мойындады. Онымен қоштасуға... 4 мыңнан астам адам жиналды. Тірісінде түсінбеген халық ол өлген соң құрмет көрсетті.

«Кармен» өлді деп даурыққандардың ауыздарына құм құйылды. Әйгілі опера әлі күнге сахнадан түспей келеді. Бизе «Карменге» мәңгі өмір сыйлады. Ал «Кармен»... иә, ол да Бизенің атын тарихқа алтын әріптермен жазып кетті.

Әділеттілік бар ғой, бар. Кейде осылай кешігіп жүретіні тағы бар. Кеш болса да, Ұлылық танылды. Таныды да, соңғы сапарға шығарып салған қарақұрым халық Париж көшелеріне сыймай кетті.

Ал тірісінде әйгілі болған Моцарттың қабірінің басында кім болды?..

Тыңдамады Моцартты, тыңдағандар
Тамсанып «Фигароның үйленуін»

Көремін деп ойлаған күнді арайлы,
Көздерінен нұр емес, мұң тарайды.
Талайларға Вольферль ермек еді,
Кім қарайды Моцартқа?!
Кім қарайды:

Адалдық пен әділдік—
соны ұстанса,
Шаңырағына кедейлік қоныстанса.
Соқыр тиын таппаса емдетуге,
Ауырғанда жан-жары Констанца.

Музыканы тыңдайтын жүз есінеп,
Князьдар ма?
Бәлкім, бір қыз есіне
түсірер — эрцгерцогиня, жеті жасар
Вольферльді мінгізген тізесіне.

Италияға барған жоқ ол төркіндеп,
Таңырқаған болғандар концертінде.
Қайда сол Болон академиясы,
Сайлаған академик он төртінде?

Ұмытты ма Ватикан орден берген,
Балғын шақта кем еді ол кімдерден?
Белес қана қалыпты асып өткен,
Елес қана қалыпты сол күндерден.

Сағын, көңіл, жастықтың буын сағын,
Жеткені ме салқындап суыр шағын?
Есі кірген бала да ұмытпайды,
Күні кеше ойнаған қуыршағын.

Осындайда қолдайды құп көріп кім,
Тосын жайда демейді рух беріп кім?
Несиеге гульденін аямайтын,
Сырт айналды өзі де Пухбергтің.

Демеді ол:— «Мен көндім, басқа бердің»,
Неткен дарын!
Неткен күш!
Асқан ерлік:
Алты аптада жазған үш симфония (!)
Күтуде, әттең, үкімін баспагердің.

Қалжыраған, шаршаған, құр сүлдері,
Кімге керек Моцарттың күрсінгені?
Ымырт келіп қонғанда қабағына,
Кенет... кенет... қақпасы дүрсілдеді.

Арман болар асыққан таңды күтпей,
Сыртта тұрып шақырған паң жігіттей.
Бейуақта бейсауат азап па екен,
Шықпайтұғын ойды жеп, жанды үгітпей.

Байлық болса, бұл оны тілемеп пе,
Жаңа шығып, қайрылған түнемекке
Муза шығар,

«шақырсам келмейсің» деп,
Сальериден еститін үнемі өкпе.

Шуақ болар, шашылар баққа нұры,
Қу-ақ солар, есікті баққан ұры.
Шыға келсе...

жамылған қара киім,
Қара кісі тұр екен қақпаны ұрып.

Қиялының қанаты майып болды,
Кімсің деудің өзі де айып болды.
Тұмшалаған бет-аузын қара кісі
«Реквием жаз»,— деді де, ғайып болды.

Күдік қандай үбірлі-шүбірлі еді,
Жанын жайлап, кеудесі дүбірледі.
«Бақыт болар деп едім, тағдыр екен,
Тағдыр...

Тағдыр...— деп,
Моцарт күбірледі.

«Реквием жаз...»
Кімге арнап?

Өзіме ме?

«Реквием жаз...»

Құпия сөзі неге?

Қайта-қайта ойлайды жанын қажап,

Қайта-қайта қоймайды өзін егеп.

Өзіме арнап жазамын...

Өлемін бе?

Сараң тағдыр не берер төлеміне.

Кім біледі, мұң-шерім жас боп еріп,

Жетер үнім жер жүзі көлеміне.

Реквиемді —

жазамын жан азасын,

Жоқтау айту — жарға сын, анаға сын.

Қоштасу бұл — өмірден аттандырып,

Бірі — жарын, інісін,

Жан ағасын.

Реквием —

қайғының өртіндейсің,

Көз жасына шыңдалған серпіндейсің.

Өлілерді есінен шығармасқа,

Тірілердің берген бір сертіндейсің.

Реквием —

қайғылы жырсың неткен,

Жүректерді қозғаған, дүрсілдеткен.

Басынды иіп рухына, еске аласың

Боздақтарды ел үшін қыршын кеткен.

Реквием —

болсаң да жыр қаралы,

Тірілердің жанында нұр қалады.

Тірлік барда — өлім бар.

Мына өмірде

Жан азасы мәңгілік шырқалады».

Реквием —

жырысың тірілердің

Аза шеккен әуеннің пірі дермін.

Мен де сенің үніңмен

жай боп түсіп,

Қара жерге сіңермін, кірігермін...

Күмбірледі клавесин, сыңғырлады,
Баурап алды әуеннің мұңды ырғағы.
Толқытады көзіңе жас алдырып,
Көтертпейді, басады ұнжырғаны.

«Мехнат берме жаныма, зар кештірме!»—
Жалынғандай тәңірге, әр кеш пірге,
Клавесиннің сыңғыры жалғасады,
Көп дауысты хор менен оркестрге.

Маза бермей жанына ырғақты үндер,
Жанарының жарқылын ұрлап түндер,
Кетіп жатты қысқарып келте ғұмыр,
Өтіп жатты осылай зырлап күндер...

Бір кешкілік қайтқанда шарап ішіп,
Қақпа алдында кезікті қара кісі.
Келген бойда құлады төсегіне,
Жалын шарпып, өртеніп барады іші.

Оңалмады,

орнынан тұрмады да.

Қара кісі сенімін ұрлады ма?

Қайғы алды ма жанына азалы үннен,
Айналды ма «Реквиемнің» құрбанына?

Сезді...

сезді ақырғы күн батқанын,
Баса берді ажалдың зіл батпаны.
«Не істемеді бұл әлем ұлдарына...»
Осы бопты ең соңғы тіл қатқаны.

Кім оның үнін естіп, даусын ұқты?
Өрт шалыпты жайқалған қау шілікті.
Қатар жанған бір үйде қос шырақтың
Лаулай-лаулай біреуі таусылыпты.

Тағдырға айтар наласы, кекті зілі
Ұшып жатқан көмейден тек тізіліп,
Жарасымды дуэттің сазы бөлек
Бір дауысы кенеттен кетті үзіліп.

Өмір жолы бір аттап өтті белді,
«Жол арманы — жету» ғой, жетті ме енді?

Қатар түскен өмірге қос соқпақтың
Бірі, әттең, молаға кеп тірелді.

Констанца жылаған ағып жасы,
Басқа кімнің қайысты қабырғасы?
Қоятын қабіршіден басқа жан жоқ,
Неткен өлі тыныштық қабір басы.

Тек қана қабіршіден қалыпты ерік:
Жарлылар зиратына алып келіп, көме салған.
Белгі жоқ...

толған қабір...

Ертеңінде көз жазып қалыпты елі...

Қайран Моцарт!
Білген соң қадіріңді,
Ойлар менің алады сабырымды.
Тауап етіп, басыңа гүл қоюға,
Талай ұрпақ іздеді қабіріңді.

Қабірің жоқ, белгі жоқ...
Сол қайғы ғой.
Солай кейде көңілім толғайды ой.
Ұлы Моцарт — тірісің.
Тірісің сен!
Тірілердің қабірі болмайды ғой.

Оныншы бұрау: құпиялар сыры

Моцарттың өмірі де аңызға толы. Өмірі дейміз-ау, өлімі де. Қанша аңыз — сонша құпия. Кейінірек кейбір құпияның беті ашылды.

Оның өліміне себеп болған қара киімді кісі де анықталды. Әйелі өлген граф Вальзегтің қызметшісі екен. Даңғой, атаққұмар граф «Реквиемді» Моцартқа жазғызып алмақ болған. Сосын өз атынан әйеліне бағыштап, шіркеуде айтқызбақ екен. Ешкім білмесін деп, қызметшісіне Моцартқа құпия жағдайда жолығуын тапсырған. Кештетіп келіп қақпаны

ұрған қонақтың қара киім киіп, бетін бүркеніп алғаны сол екен. Өзі сырқат композиторға бұл қатты әсер еткен.

Алайда, өліміне негізгі себеп ол емес. Ғасырлар бойы ұмытылмай келген бір аңыз бар. Моцарт удан өліпті. Оны берген күншіл композитор Сальери екен дейді. Дәлел ме? Кәрілік жетіп, өлер шағында ақылы ауысқан Сальери өзі мойындапты. «Моцарттың өліміне кінәлімін» депті-міс. Венаның шіркеуінде сондай деректер сақтаулы екен. Бұл туралы сол кездегі газет беттерінде көп жазылған.

Екі ғасыр бойы осы аңыз не толық дәлелденбей, не жоққа шығарылмай келеді. Кейінгі жылдары аңыздың шындыққа негізделуіне күмән туғызушылар болды. Олар Сальеридің Моцартқа у беруі мүмкін емес дейді. Себеп?

Антонио Сальери жас музыканттарға көп қамқорлық жасаған. Оның шапағаты Моцартқа да тиген. Соңғы кезге дейін Моцарттың әйгілі үш симфониясы көзі тірісінде орындалмаған деген пікір қалыптасып келген еді. Олай емес екен. Сол үшеудің біреуін автордың көзі тірісінде симфониялық оркестр орындапты. Дирижеры... Сальери дейді. Ендеше, ол Моцартқа дұшпан емес.

Композитор Глюк Сальериді дарынды шәкіртім деп мақтан тұтқан. Ал Сальери болса, Бетховендей ұлы музыканттың ұстазы. Өзінен даңқы асқан шәкірт тәрбиелепті. Күншілдің қолынан келетін іс не бұл? Ол Моцартты қалайша күндейді? Атақ-даңқ оған таңсық па?! Сол кездің өзінде аты әлемге әйгілі еді ғой.

Тағы бір себеп. Моцарт Сальеримен өлерінен төрт ай бұрын кездесіпті. Соңғы кездесуі екен. Олай болса, Сальери у берді дегенге кім сенеді?! Ол кезде төрт ай бойы баяулап бойға сіңіп, қапысыз мерт ететін у жоқ еді ғой.

Тағы да... Венаның шіркеуінде Сальеридің мойындағаны жайында ешқандай дерек жоқ. Болған да емес.

Күні кеше ғана тағы бір хабар жария болды. Композитордың отаны — Зальцбург қаласында Моцарт-

тың музейі бар. Сонда 1901 жылдан бері адамның бас сүйегі сақтаулы. Оны ғалым Якоб Хиртль «Моцарттың бас сүйегі» деп тапсырған екен. Сол кездің өзінде көптеген ғалымдар оған күмән келтірген. Себебі Моцарттың қайда жерленгені белгісіз ғой.

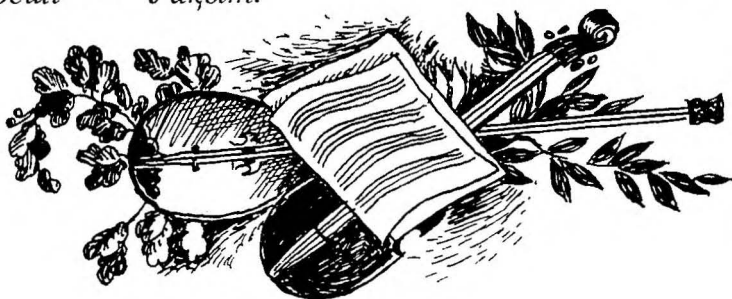
Осыдан бірер жыл бұрын Австрия және Франция ғалымдары сол бас сүйекті мұқият зерттеген. Электрондық микроскоптар мен компьютерлі томографтардың көмегімен біраз жайдың бетін ашады. Бас сүйектің алдыңғы жағынан әлдененің ізін байқайды. Мұндай із көбінесе жас балаларда болады дейді. Соның салдарынан баланың бас сүйегінің қан қысымы көтеріледі екен.

Ғалымдар Моцарттың бір замандасы салған суретін зерттей келе, оның маңдайындағы доғалдау біткен дөңесті байқайды. Бас сүйектегі із содан қалған көрінеді. Сөйтіп ғалымдар бас сүйектің Моцарттікі екенін дәлелдеген. Сол кездегі дәрігерлердің жазбаларына қарағанда, Моцарт бас ауруынан көп зардап шеккен екен. Оның заманында адамнан қан алу — ең бір шипалы ем саналған. Күре тамырды тіліп жіберіп, біраз қан ағызатын болған. Осылайша екі-үш рет емделген Моцарт, көп қан кеткендіктен жүйкесі жұқарып, әбден әлсіреген. Бұл дәрігерлердің жорамалы.

Сонда Моцарт өз ажалынан, аурудан өлген бе? Әлде Сальеридің күнәсі ақталмай, мойнында қала бере ме? Оны алдағы заман шешуге тиіс.

Айтпақшы, жаңағы бас сүйек Моцарттікі болса, онда оның қабірі де табыла ма? Әлде көңілдерге өкініш ұялатып, жүректерге жарақат сала бере ме? Ол да уақыттың үлесінде.

Сен не дейсің бұған, өзі емші, өзі сыншы, өзі төреші — Уақыт!

Мазмұны

ӨНЕРДІҢ ЖЕТІ ТӨНІРІ	2
КҮЙ ТУРАЛЫ АҢЫЗ	3
«ЕРТЕҢ КЕТЕМ»	14
«СЫЛКЫЛДАҚ»	20
ӨН ЕРКЕСІ	28
ҚАСИЕТТІ СКРИПКА	36
ШОПЕННІҢ ЖҮРЕГІ	44
ТУҒАН ЖЕРДІҢ САМАЛЫ	52
«СҮЙІКТІ «РЕ»	58
«КАРМЕН»	65
«РЕКВИЕМ»	72

Бейсембеков Т.

Б 37 Евтерпаның құпиясы: Балладалар, дастандар
Естияр балалар үшін.— Алматы: Балауса,
1998.— 80 бет.

ISBN 5-7063-0230-8

Ақын Тілеуғазы Бейсембековтың есімі жұртшылыққа бұрыннан жақсы таныс. Оның балаларға да, жастарға да арналған өлендер жинақтары жарық көрген.

Қаламгердің бұл жаңа кітабына ән, күй, опера, симфония, содай-ақ Құрманғазы, Тәттімбет, Күләш, Мұқан Төлебаев, тағы да басқа атақты өнер адамдары туралы балладалары мен дастандары енгізілді. Қызғылықты оқиғаға құрылған ақын шығармалары оқушылар назарын аударып, музыка өлемінің таңғажайыптарына жетелері хақ.

Б $\frac{4803250202-013}{411(05)98}$ 19-94

ББК 84 Қаз 7-5

ISBN 5-7063-0230-8

© Тілеуғазы Бейсембеков, 1998

Әдеби-көркем басылым

Естияр балалар үшін

Тілеуғазы Бейсембеков

ЕВТЕРПАНЫҢ ҚҰПИЯСЫ

Балладалар, дастандар

Түзуші — Қ. Омарұлы

Суретші — О. Грачева

Ажарлаушы — Қ. Егізбаев

Техникалық редакторы — Р. Дүйсенбаева

Қатеші — А. Асқарғалиева

ИБ № 233

Теруге 1.08.94 жіберілді. Басуға 03.06.98 қол қойылды. Пішімі 60x90/16 Қағазы тип №2. Қаріп түрі «Тип Таймс». Офсетті басылыс. Шартты баспа табағы 5,0. Есептік басылу табағы 3,69. Шартты бояу көлемі 6,2. Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 40838. Бағасы ырықты.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің «Балауса» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфкомбинаты 480002, Алматы қ., Мақатаев к., 41-үй.

